

Турганбаев Э.,
Кыргыз Улуттук энциклопедиясынын редактору

VI-VIII кылымдардагы Талас – Сыр-Дарыя аймагындагы кыргыздар жана алардын этногенези

Тарых илиминин милдети фактыларга таянып, өткөндөрдү так тизмелөө, маанилүү окуялардын башталышына эмне түрткү болгону жана анын кандай аяктаганын далилдеп берүү болот. Анткени, бир окуя экинчи бир окуянын жаралышына шарт түзөт, б. а. өзүнүн өнүгүү жолунда кандайдыр бир логикалуу жыйынтыкка баш иет. Бир гана изилдөөчүнүн субъективдүү көз карашын чагылдырбай, тигил, же бул тарыхый окуя бир нече далилдүү фактыларды иретке келтирүү менен калыбына келет. Илимде чек ара жок же аны жалгыз гана бир элдин (өлкө, мамлекет) башынан өткөн тарыхы менен чектелүүгө болбойт.

Ушундай маселенин бирине кыргыз элинин чыгышы, калыптанышы жана өнүгүү (генезис) маселеси кирет. Ал маселе жалгыз гана кыргыз эли эмес – территориялык жактан бүтүндөй Борбордук Азия менен Түштүк, Түштүк-Батыш Сибирди кучагына толук камтып, бир нече улут, өлкөнүн тарыхына тийешелүү маселе. Ошондуктан, азыркы мезгилге чейин бул маселе боюнча бирдиктүү көз караштын жоктугу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Эми, бул жөнүндө көптөгөн тарыхтар жазылып, бир-бирине карама-каршы бир нече көз караштар сунушталып келген. Мисалга мурунку окмуштуулар В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам, Н.А. Аристов, Ч.Ч. Валиханов, кийинкилер С.М. Абрамзон, К.К. Петров, А. Маргулан, Ө. Караев, Ю.С. Худяков, А. Мокеев ж. б. келтирүүгө болот (аталган окмуштуулардын эмгегин талдоого алуу үчүн өтө чоң эмгек керек болгондуктан, атап өтүүгө гана туура келет). Маселе – азыркы кыргыздардын алгачкы мекени Тянь-Шань, же Енисейби деген суроого келип такалат. Албетте, белгилүү бир мезгил ичинде кыргыздардын Енисей – Алтайда турушунда талаш жок. Бирок, качан, кайдан келди деген суроолорго илимдин так жооп бере албаганына байланыштуу «енисейлик» жана «тянь-шандык» теорияны жактаган көз караштын ар бири кемчиликтен кур эмес. Ошондуктан, айрым окумуштуулар бул маселени жаңыча карап, жообун башка жактан издештире баштады¹.

Бирок өз-өзүнчө алганда да, «енисейлик» (же «тянь-шандык») теорияны жактаган көз караштар да бир кылка эмес, кууш адистигине жараша дээрлик араб-перс, кытай же археологиялык маалыматтар аркылуу тыянак чыгарат. Мындан тышкары, кытай, араб, перс булактарынын тактыгына, же мааниси туура чечмеленди деп кепилдик берилбейт. Анткени, «Кытай жана башка Ыраакы Чыгыш авторлорунун билдирүүлөрүндө бир эле

¹ Азбелев П.П. Кыргызы и Китай: о пределах доверия к летописям. //Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов (Материалы VIII международной конференции, г. Горно-Алтайск, 19-23 сентября 2007 г.). Т. I. Горно-Алтайск: 2007. 7-10-б.; Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии. Б., 1995.

элди ар башка ат менен атоо, же тескерисинче ар кандай мезгилде бир жерде жашаган ар кайсы элди бир эл катары санаган учурлар кездешет»¹. Кээде «батышта» же «түндүктө» деген түшүнүк — «батышка (түндүккө) кеткен жолдо» деген маани бериши мүмкүн². Н. Бернштам кытайлыктар үчүн дүйнөнүн төрт тарабы абдан окшош экенин, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш чек араларын иш жүзүндө түштүк деп белгилешкенин жана көрсөтүлгөн жерлер (Кытайдын түндүк-чыгышы менен түндүк-батышы) кыргыз мамлекети эмес, кыргыз уруулары тараган жерлер деп белгилейт³. В. Бартольд да байыркы кыргыздардын мекени так көрсөтүлбөгөнүн эскерген⁴.

Кыргыздарды «енисейлик» деген изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү «Ичжининишидунун бир баласы Цигу деген ат менен Афу, Гянь (б. а. Абакан, Енисей) суулар аралыгына падышалык кылган»⁵ деген түрк уруусунун чыгышы тууралуу уламыш жана «динлиндер менен аралашып кеткен» деген маалыматтагы «динлиндер моңголдорго тийиштүү болуп, Байкалдан Енисейге чейинки аймакты ээлеп турган» деген түшүндүрмөгө таянат. Толугураак айтканда: «Хакяньсы. [Кыргыз] Хагас – бул байыркы Гяньгунь мамлекети. Ал Хаминин батышы, Харашардын түндүгү, Ак-Тоонун жанында. Кээ бири бул мамлекетти Гюйву же Гйегу деп аташат. Алар динлиндер менен аралашып кеткен (мааниси боюнча бир мамлекетке кирген деп түшүнсө болот). Хагастардын ээлиги качандыр бир хунндардын батыш чегин түзгөн. ...Кийинчерээк Чжичжи Шаньюй Гяньгундарды багындырып, өзү ошол жерге туруп калган, чыгыштагы Шаньюйдун ордосунан 7.000 ли, Чешыдан⁶ 5.000 ли түндүктө; ошондуктан Хягасты жаңылып бул өлкөнүн башчыларын (владетели) кийинчерээк Гйегу жана Гйегйесы деп аташкан. Калкы бир нече жүз миңге чейин өскөн; 80.000 жоокери бар. ...Түз түштүк-чыгыштагы хойхулардын ордосуна чейин 3.000 ли; түштүгү Таньмань тоосуна чейин созулат»⁷. Андан ары Чжичжи «усундарды талкалап, түндүккө жүрүп, Угйеге сокку урду. Угйе багынып, анын аскеринин жардамы менен батыштагы Гянь-гундарды талкалап; түндүктөгү Динлиндерди багындырды»⁸. Мында Чжичжи угйенин жардамы менен анын батышында турган кыргыздарды багындырган окуялар айтылып жатат. «Көп өтпөй, «түндүк» гунндарга башчы болуп, өз ставкасын Жуңгарияга көчүргөн. Тарыхый булактарда алгач белгиленген Кангюй менен усундар согушуна гунндардын кийлигишүүсү жана Чжичжи-шаньюй аскеринин бир бөлүгү менен Талас өрөөнүнө көчүшү ошого байланыштуу болгон. Б. э. ч. 42-ж. гунндар менен кангюйлар Ысык-Көлдүн жээгиндеги Кызыл Аска өрөөнүндө жайгашкан усундардын борборун

¹ Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1960. 23-24, 34-35-беттер.

² Азбелев П.П. Аталган эмгек. 8-б.

³ Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2. Б., 1998. 181-б.

⁴ Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996. 184-б.

⁵ Бичурин Н.Я. (ИАКИНФ) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. А., 1998. 225-226-беттер.

⁶ Чешы-цян-ван – бул Хань династиясынын тушунда өкүм сүргөн Чыгыш Түркстандагы княздык. Князь турган жер азыркы Пичан княздыгындагы Чжоха-хота ш. болгон.... (кара: Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии... Т. 3. 75-б.).

⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии...358-б.

⁸ Бичурин Н.Я. Аталган котормо. Т. 1. 92-б.

талкалаган. Андан кийин Чжичжи Ферганага жүрүшкө чыккан»¹. Андан мурун, же болжол менен б. з. ч. I к. жазылган «Ши цзи» боюнча б. з. ч. 201-ж. Модэ кыргыз ээлигин басып алган кабар бар².

Демек, биринчисинде уламыш катары анын «Цигу ээлиги» (б. з. I миң жылдыгынын орто чени³), же Улуу Түрк империясы түзүлгөндөн (VI к.) кийин жаралганы эске алынышы керек. Анткени, кыргыз «мамлекети» жөнүндө алгачкы маалымат жогоруда көрсөтүлгөндөй, Чжичжыга байланыштуу окуялардан (б. з. ч. 50-жылдар) алда канча мурун кезигет. Демек, кыргыздар жаралып, алар мамлекет түзгөнгө чейин созулган убакытты эске албай, б. з. VI к. кийин калыптанган уламышка таянуу туура эмес.

Экинчиден, көрсөтүлгөн маалыматта «качандыр бир кезде хагастардын ээлиги хунндардын батышында турганы (составляло)» да эскертилет. Анткен менен кээ бир окумуштуулар көрсөтүлгөн маалыматтагы географиялык жайгашууларды локализациялоо кыйынчылык туудуруп, бир-бирине дал келбеген түшүнүк жарата турганын эскертет: «Ак-Тоо, Байышань – көбүнчө Тянь-Шань, бирок кар кетпеген башка, ушундай бийиктикин аталышын да жокко чыгарууга болбойт. Чжичжи жөнүндө баяндамаларга караганда, гяньгундарга түздөн-түз Тянь-Шанга жакын жердеги (Притяньшань) усундар кошуна болгон; ал эми аларды уйгурлардын ставкасы менен Таньмань (Танну-ола) тоосуна байлампалоо (привязка) Енисейди көргөзөт»⁴.

Бул маалыматтар аркылуу аларды локализациялоо мүмкүн болбогону менен археологиялык казууларга салыштыруу аркылуу Ю.С. Худяков динлиндердин кыргыздарга аралашы хунн мезгилинде болбогонун, ал б. з. IV–V-к. мурун эмес, же гяньгундардын (хегу) кийинчерээк теле деп аталып калган гаоцзюйлик динлиндердин составына киришинен улам болгон деген жыйынтык чыгарса⁵, башка изилдөөчү: «Динлиндер ким? ...Динлиндер – Ортоңку Енисейдеги Минусинск крайында жашаган байыркы ачык-сары түстөгү [светло-пигментированный («белокурый»)] европеид эли; б. э. ч. II-I к. мурун Тува жана Батыш Моңголиядагы монголоидге кирген гяньгун эли (цзянькун, кыргыздар) хунндардын кысымы менен Ортоңку Енисейге жылган; жыйынтыгында алар аралашып кеткен. Кытайлыктар бир топко чейин Минусинск крайын дагы эле Динлиндер өлкөсү деп атай берет, бирок б. э. II к. динлиндер тууралуу маалымат токтойт; аралашуунун натыйжасында гяньгундун аты менен тилин, динлиндин сырткы келбети – ачык-сары түсүн алып калган. Атагы алыска кеткен енисейлик кыргыздар ушундайча калыптанган»⁶ деген жыйынтыкка келет. Э. Пуллиблэнк хань мезгилиндеги маалыматта кезиккен түрк тилдүү элдин ата-бабасы

¹ Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель. //Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи... 35-36-б.

² Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана (МИКК). Б., 2003. Т. 2. 13-б.

³ Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии. //Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб: 2005. 252-б.

⁴ Азбелев П.П. Аталган эмгек. 8-9-беттер.

⁵ Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии. Б., 1995. 53-б.

⁶ Пьянков И.В. Проблема динлинов. //Вопросы археологии Казахстана. Вып. 3. А., 2011. 411-б.

үч топтогу гана уруулар – гэгун же цзянькун (енисей кыргыздарынын түпкү атасы), динлин жана синьли (кийинки орхон жазууларындагы *se, sip*) болгонун эскертет¹.

Бирок этнотопонимикалык кээ бир маалыматтарды кайрадан интерпретациялоо аркылуу динлин деп аталган уруунун эки мууну (поколение) бар экенин көрөбүз. Мисалы, б. з. III к. Чэнь Шоунун редакторлугу алдында түзүлгөн «Сань го чжиде»², «Цзянькундардын (кыргыз) ээлиги Канцзюйдун³ түндүк-батышында турат... Цзянькундар борборунда болгон бул үч мамлекет сунндардын (б. а. хунн) шаньюй (шаньюй – хан) турган⁴ Аньсишуй суусунан 7 миң ли⁵, түштүгүндөгү Чешу⁶ жана башка алты ээликтен (владение) 5 миң ли, түштүк-батышындагы Канцзюйдун 3 миң ли, батышындагы канцзюй ваны (б. а. князь) турган ордодон (ставка) 8 миң ли алыс. **Кээ бирөө бул динлиндерди сунндардын түндүгүндө турган динлиндер деп ойлойт, бирок Усундун батышында турган түндүк динлиндер алардын башка түрү (тукуму?) болушу мүмкүн** (атайы белгиледик). Булардан тышкары сунндардын түндүгүндө Хуньюй, Кюеше, Динлин, Гэгунь (Кыргыз), Синьли деген өлкө бар»⁷. Бул жерде сөз б. з. III-кылымга чейинки учур жөнүндө жүрүп жатканын эске алсак, жогоруда белгилиенгендей усундар б. з. ч. II-к. Тарбагатай, Борбордук Тянь-Шанды кучагына алган мамлекет түзүп⁸, Кытай тарыхында алар тууралуу маалымат б. з. V-к. башына чейин кезигет. Ушундан улам, кээ бир окумуштуулар б. з. ч. I миң жылдыктын аягы – б. з. I миң жылдыктын биринчи жарымында байыркы кыргыз-гяньгундардын мекени Енисей же Түндүк-Батыш Монголия эмес, түштүгүрөөк – Чыгыш Түркстан болуп, ...кыргыздар Енисейде б. з. VI-кылымдан баштап белгилүү болгон деген тыянакка келишти⁹. Ал эми кыргызстандык синолог Г.П. Супруненко бул маалыматка анализ жасап, **Чэшынын батышында** (атайы белгиледик) усундар, андан ары, алардын түндүк-батышында «Канцзюй», ал эми «Канцзюйдун» түндүгүндө динлиндердин ээлиги болгон деген жыйынтык чыгарып, бирок «Гяньгундардын ээлиги Канцзюйдун¹⁰ түндүк-батышында» болушуна ишенбей, аны «түшүнбөстүк» же «көчүрүүдөн кеткен ката» деп эсептейт¹¹. Бул жерде окумуштуу биринчиден, жогорудагы «Кээ бирөө бул динлиндерди сунндардын түндүгүндө турган динлиндер деп ойлойт, бирок Усундун батышында турган түндүк динлиндер алардын башка түрү (поколение) болушу мүмкүн.

¹ Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 60-б.

² Мурун жоголуп кеткен Юй Хуандын (220–264-ж. жашаган) «Вэй обозрениесине» («Вэй люэ») берилген Пэй Сунчжинин комментарийы ушул, 30-главасына киргизилген.

³ Кангха, Кангдиз–Орто Азиянын батышы. Мисалы караңыз: Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. А., 2002. 13-20-б.

⁴ Кээ бир изилдөөчүлөр боюнча Ордос.

⁵ Хань доорунда 1 км 2,5 лиге = болгон (кара: Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 45-б.).

⁶ Бичурин боюнча Чыгыш Түркстандагы Пичан княздыгы кара: Бичурин Н.Я. Аталган котормо. Т. III, 75-б.

⁷ МИКК. Т. I. 15-б.

⁸ Крюков М.В. Восточный Туркестан в III в. д.н.э. – в IV в. н.э. //Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье (очерк истории). М., 1988. 235-б.

⁹ Худяков Ю.С. Кыргызы в Центральной Азии //Вопросы этнической истории кыргызского народа. Ф., 1989. 30-31-б.; Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии в II в. до н.э. – VII в. н. э. М., 1989. 62-б.

¹⁰ Автор Канцзюйдун чыгыш чек арасы Үч падышачылыктын тушундагы картада болжол менен Тарбагатай болгонун жана ал чек аралар хан доорунда түзүлгөнүн эскертет.

¹¹ Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов. //История и культура Китая (Сборник памяти академика В.П. Васильева). М., 1974. 236-б.

Булардан тышкары сунндардын түндүгүндө Хуньюй, Кюеше, Динлин, Гэгунь (Кыргыз), Синьли деген өлкө бар» деген сүйлөмгө көңүл бөлгөн эмес. Болбосо, гунндардын түндүгүндө да өзүнчө «динлин» менен «гэгундардын» дагы бир өлкөсү болушуна анализ жасалууга тийиш болчу. Экинчиден, 638-ж. батыш-түрктөргө Иби Дулунун хан болуп, кыргыздар менен кошо Иле дарыясын чек ара кылган маалыматты (ага төмөндө токтолобуз) аттап кеткен жана кыргыздын оозеки тарыхы, кээ бир араб-перс жана археологиялык материалдар кошумча пайдаланган эмес. Көңүлгө ала турган бир нерсе – XVIII к. да тяньшандык кыргыздар Илени өзүнүн чек арасы деп эсептеген¹.

Бирок, археологиялык изилдөөнүн бардыгын эле так деп кароого болбойт. Мисалы, белгисиз себептер менен енисейлик кыргыздарга тиешелүү көрүстөндүн датировкасын бир кылым мурун кылып бурмалоого жол берилген учурлар кездешет². Кыргыз-Нур көлүнүн бассейниндеги эстеликтер байыркы кыргыздарга эч тиешеси жок экенин кийинки окумуштуулар тактап жатат. А. Н. Липский менен Э. Б. Вадецкая Таштык маданияты байыркы гяньгун-кыргыздарга тиешелүү эмес деп чыгышты. Э. Б. Вадецкаянын ою боюнча б. з. IV–VII к. таштык жана кыргыз маданияты бир убакта өмүр сүрүп, анан таштыктыктар Минусин ойдуңунан сүрүлө баштаган жана алардын кээ бир бөлүгү кыргыздар менен ассимиляцияшууга учураган³. В. Бартольддун «Мурунку Хань тарыхынынын» маалыматындагы байыркы кыргыздардын мекени тууралуу пикирине⁴ анализ жасаган Д.Г. Савинов: «жалпы жонунан б. э. ч. I миң жылдыктын аягында гяньгундардын Түндүк-Батыш Моңголияда жашаганынан баш тартпасак да, ага талашсыз далилдин али жоктугун, жетиштүү гипотезага ээ болгон башка мүнөздөгү көз караш жаралышы мүмкүн экенин, хунн доорундагы гяньгундар өлгөн кишилерин өрттөгөнү жөнүндө эч кандай маалымат эч жерде айтылбаганын»⁵ жана «VII-VIII к. тиешелүү Минусинск ойдуңдагы аттары менен кошо мүрзөгө көмүү этникалык жагынан алтай-телес түрктөрүнүкү болсо керек. Калыбы, узак убакыт бою бул эл кыргыздар менен аралашпай, өзүнүн өлүк көмүү салтын сактап турган»⁶ деген пикирин айтат.

Ал эми «Ак-Тоо» деген географиялык аталыштын адегенде, ал кездеги кыргыз (түрк) тилинен кытай иероглифине, андан кириллицага (орусча), кайра кыргызчага (Ала-Тоо⁷ = Байшань = Белая гора = Ак-Тоо, ж. б.), же жергиликтүү тилден византия тилине (мис., Ek-tay же Qaz-tay⁸) которулушу эске алынышы керек. Мисалы, түрк

¹ Кара: Алымбектин санжырасы. Б., 2007.

² Мисалы, Копён чаатасы боюнча Л.А. Евтюхованын билдирүүсү кийин С.В. Киселев тарабынан оңдолуп калган (толугураак: Азбелев П.П. Общество и государство енисейских кыргызов в VII–VIII-вв. //Вестник Санкт-Петербургского университета. 2009. Сер.12. Вып. 4. 80-б.).

³ Худяков Ю.С. Аталган эмгек. 54-55-б.; Ошонук эле. Кыргызы в Центральной Азии //Вопросы этнической истории кыргызского народа. Ф., 1989.

⁴ Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов... 178-179-беттер.

⁵ Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л., 1984. 14-15-беттер.

⁶ Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в... //Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 231-б.

⁷ Кошгарий М. Туркий сузлар девони (Девону-лугот ит-турк). Таш., 1960–1963. Т. 1. 110-б.

⁸ Moravcsik G. Byzantinoturkica, I, Die Byzantinischen quellen der Geschichte der Turkvolker; II, Sprachreste der Turkvolker in den Byzantinischen quellen, Zweite Durchgearbeitete Auflage, Berlin: Akademie-Verlag, 1958.

тилиндеги «Темир Капка» (Темир-капыг¹) кытай иероглифинде «Те-мин-гуань»; арабча «Баб ал-Хадид», перс тилинде «Дар-и Аханин»; Баласагун шаары болсо кээде «Беклиг», кээде «Куз Ордо» деп аталган². Н. Аристов Тянь-Шань кыргыздары жөнүндө тарыхый кабар VI к. эле пайда болгонун, византия тарыхчылары эскерген Таласка жакын Эктагда (эллин тилинде Алтын-Тоо) кыргыздар болушу мүмкүн экенин жана аны азыркы «Ала-Тоо» деп болжолдойт³.

Демек, мындан тянь-шандык кыргыздар жөнүндө енисейлик кыргыздардын кабары жок сыяктуу эле, тянь-шандык кыргыздардын да енисейлик кыргыздар жөнүндө кабары болгон эмес деген түшүнүк жаралат.

Бирок, өзүнүн мурунку тарыхын такыр унутуп салган элдер болгону тууралуу азырынча изилдөөчүлөр эскере элек. Кыйыр түрүндө болсо да, андай маалымат башка бир элдин жазма, оозеки булакта сакталып калышы керек. Мисалы, якуттарга чейин Ленада «кыргыз» деп аталган көчмөн эл жашап, башка бир уламыш боюнча алар азыркы Иркутск ш. түштүгүндөгү үч миң чакырым алыс турган өлкөдөн келген. «Сарабай-тойон кыргыз, аялы Сайсар татар кызы болуп, алар өз өлкөсүн таштап түндүктү карай жол алып, Сарабай-тойон азыркы Иркутск ш. орногон жерден каза болот»⁴. Сарыбай нойон жөнүндө кыргыз маалыматына төмөндө токтолобуз, бирок кытай булактарындагы көптөгөн фактыларды салыштырууда Енисейде байыртадан бери кыргыздар жашаганы далилденбейт. Мисалы, окумуштуулар Э. Пуллиблэнк, С.Е. Яхонтовго⁵ таянган С. Кляшторный Хань династиясынын тарыхында кезиккен прамоңгол («чыгыш варварлар» - дунху) уруулары – ухуань жана сяньби (сяньбэй) топониминин алгачкы тыбышы *авар (ухуань)* жана *сэрби/сэрви (сяньби)* болгонун жана В. Таскинге таянып, *жуань-жуандардын* аталышын анын башчысы (факт түрүндө империяны негиздөөчү) Датанга байланыштырып, *датань* б. з. V кылымда *dadar/tatar* деп жазылганын, өзүлөрүн мындай атоо көп кылымдан кийин Өзбек жана Ногой этнонимдеринин жаралышына алып келгенин белгилейт⁶. Н. Бичурин боюнча ухуандар Татар хандын тукуму – тегерек боз үйдө жашаган жана негизги тамагы эт менен кымыз болуп, уруулардын аталышы белгилүү башчыларынын атынан калган. Бул маалыматтарга бекер кайрылган жокпуз, биринчиден, аталган уруулардын материалдык байлыгы, жашоо-турмушунун бирдейлиги (уруунун аты, урааны белгилүү кишинин калышы) эске алынды. Экинчиден, б. з. I-III к. ухуандар негизинен Борбордук Моңголия; сяньбилер Түштүк, Түштүк-Чыгыш Моңголия; жуань-жуандар III-IV к. Моңголия, VI-VIII к. Түндүк Моңголия, Синьцзян⁷ же динлиндердин түштүк-батышы,

¹ Кара: Бильге-кагандын эстелиги (чоң жазуу).

² Lurje P.B. Arabosogdica: Place-names in Transoxiana as written in Arabic script, in: *MO*, vol. 7, No. 4, December 2001 (Sankt-Petersburg), p. 22-29.

³ Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б., 2001. 136, 211-216-б.; Ал эми Ю. Зуев (кара: Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. А., 2002. 23-б.) «усун» деген аталуу азыркы мезгилге тиешелүү, биздин эранын башында ал «ah-smān» <asman (иран тилинде «асман») болгонун көрсөтөт.

⁴ История Якутской АССР. Т. 1. М.-Л. 1955. 340-341-беттер.

⁵ Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз». //СЭ. 1970. № 2. 114-116-беттер.

⁶ Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 56-б.

⁷ Кюнер Н.В. Аталган эмгек. 10-б.

усундардын түндүк-чыгышы жашаган¹, бирок эмне үчүн кыргыздар алар эмес, Ангаранын сол жээги – Енисейден Байкалга чейинки аймакты ээлеген динлиндер² менен гана аралашууга дуушар болгон деген жүйөөлүү суроо туулат. Бул мыйзам ченемдүү суроо, демек мындай көз карашты жактаган окумуштуулар бүт тараптуу, илимий так далилдер менен жооп бериши керек.

Тескерисинче, орто кылымда Орто Азиядагы көптөгөн географиялык объект, энчилүү аттар же эл жашаган пункттар эки тилде – согду жана түрк тилинде аталышын унутпоого тийишпиз. Анын үстүнө Орто Азиядан табылган байыркы археологиялык эстеликтин кээ бири кыргыздарга тийешелүү экенин танууга болбойт. Мисалы, «Каллаур тарабынан Таластын баш жагынан байыркы түрктөрдүн руникалык шрифти менен жазылган төрт таш табылган. Бул мүрзө үстүндөгү таш менен андагы эпитафиялардын түзүлүшүнүн палеографиясы анык кыргыздардыкы, ал бизге енисейлик бейит таштары аркылуу тааныш жана бизге белгилүү орхон руникаларынан кескин айырмаланып турат. Талас өрөөнүндөгү Кыргыз Ала-Тоосуна аша турган бир капчыгайынан табылган жыгач таякчалар менен жазылган жазуулардын да ушундай эле палеографиялык өзгөчөлүктөрү бар. Акырында, буларга кыргыздардын палеографиясына мүнөздүү Бахты айлына (Казакстан) жакын жерден табылган кытай күзгүсүн да кошууга болот. Көрсөтүлгөн фактылар VIII-X кылымдарда Тянь-Шанда кыргыздар салыштырмалуу **көп сандуу экенин** (сызган биз) жана бул алардын Енисей менен Борбордук Азиянын гана эмес, Түндүк Кыргызстанда жүрүп жаткан тарыхый процесстерге да катышканын далилдейт, ...тяньшандык кыргыздар жергиликтүү уруулардын массасына сиңип кеткендиктен (тилекке каршы, көп сандуу болгон уруунун башка урууларга кантип сиңип кетишин түшүндүрбөйт), өз алдынча жогорку саясий күчкө ээ боло алган эмес. Ошондуктан мусулман авторлору тяньшандык кыргыз урууларына анча маани бербейт. Анын үстүнө аларга Енисейде жашаган кыргыздардын негизги массасы белгилүү болгон»³.

Ошондуктан, мындай пикир-сунуш, тарыхый фактылар башка маалымат булактарына салыштыруу менен каралышы керек эле. Анткени, байыркы жана орто кылымдагы (моңгол чабуулуна чейин) Орто Азиянын тарыхына тиешелүү маалыматтарда кезиккен кыргыздар жөнүндөгү кабарды тануу мүмкүн эмес. Кыргыздардын оозеки фольклорунда сакталып калган көптөгөн маанилүү окуялар да өз баасын жетиштүү түрдө ала элек. Мисалы, Ч.Ч. Валиханов: «...элдин (б. а. кыргыздар) өзү андан (б. а. Енисей) тап-такыр баш тартса, көчүп келишин билбесе, эсинде калбаса жана өз мекенин бир ооздон Анжиян тоолору деп эсептесе, айласыз кыргыздарды анжияндыкпы дегич келет. Чынында эле тоолук (түп нускада «ди́кокаменны́е») кыргыздар азыркы жеринде б. а. Кашкар тоолорунан Анжиянга чейин эчактан бери жашап келген» деп, кыргыздардын Енисейден келишине күмөн санайт⁴. Буга кошумча, енисейлик кыргыз, деги эле түштүк сибирь расасынын компактуу түрдө Тянь-Шанды

¹ Бичурин Н.Я. Аталган котормо. Т.1. 145-147-беттер.

² Бичурин Н.Я. Аталган котормо. Т.1. 51-б. 1-түшүндүрмө.

³ Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2. Б., 1998. 214-217-б.

⁴ Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах. //Собр. Соч. в пяти томах. А.-А., 1985. Т.II. 59-б.

көздөй жылышы тууралуу фактылар кездешпейт. Эгер түз Тянь-Шанга жылса, Кытай императорунун докладында жолукмак, анткени бул маселе ал мамлекеттин коопсуздугуна байланышкан. «Хань жана тандык экспанционисттердин стратегия жана тактикасы соода жолдорун өз көзөмөлүнө алуу, ал жолдор өткөн өлкөнүн жергиликтүү калкынан өзүн-өзү коопсуздандыруу болгон»¹. Ал эми «Юань-шинин» 63-главасында сөз 9 миң киши жөнүндө жүргөн², анын үстүнө кээ бир жерин ар башка мааниде чечмелөөгө болот. Негизи б. э. I миң жылдыгында Орто Азия жана Казакстан талаасы иран, угор (Уралга жакын), «алтай» урууларынын тил жана маданий байланышынын очогу болгон. Деги эле биздин эранын башындагы гунн урууларынын батышка жылышы менен Орто Азиянын талаа зонасында жалпы түрк тилдүү коом түзүлө баштаса керек³ деген болжол бар.

Оозеки маалыматта болсо байыркы кыргыздардын мекени катары негизинен азыркы Кыргызстанга жамакташ аймактар эскерилип, Алтай болсо Алооке хандын каарынан кыргыздар туулган жеринен сүрүлүп, Манастын туулушу, эр жетиши, анын кайра Таласка көчүшүнө тиешелүү окуяларга байланышкан. Ал эми Енисей жөнүндө кабар негизинен В. Бартольд менен таанышкандан (мис., Б. Солтоноев) кийин гана пайда болгон. В.В. Бартольд ою боюнча эгер кыргыздар бул аймакта байыртадан бери жашаса, анда алар Мухаммед Хайдардан мурун мусулман болмок⁴. Чынында, енисейлик кыргыздар тууралуу алгачкы маалымат 1-Түрк каганатынын тушунда (VI-к. экинчи жарымы) гана кезигет. Бирок ал жерде сөз кыргыздын өзүнчө мамлекети эмес, экинчи маанидеги уруулардын (курукан, отуз-татар, кидан) бири катары белгиленген⁵, б. а. енисейлик кыргыздар VI-к Чжичжи басып алган кыргыз мамлекетиндей мамлекетти али түзө элек болгон.

Ошондуктан, «Бул элдерге (Сибир менен Борбордук Азия – Т.Э.) тийиштүү илимий маселелердин ичинен негизгиси – ал элдердин түзүлүшү, андан ары калыптанышы, б.а. этногенез маселеси эң жооптуу болуп эсептелет. Бул маселелерди чечүү үчүн илимий чөйрөдө мурун колдонулуп келген жана келечекте табыла турган бардык булактар менен маалыматтарды – археология, антропология, этнография илими менен бирге фольклордук, лингвистикалык, акырында жазма (тарыхый) маалыматтарды да пайдалануу зарыл»⁶. Эгер кийинки археологиялык казуулар кыргыздардын Енисейде б. з. VI-кылымдан бери гана белгилүү болгонун далилдеп жатса⁷, лингвистикалык изилдөө: «...Кыргыз-алтай тилдеринде бирдей кезиккен башка,

¹ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. Новосибирск, 1989. 11-б.

² Кычанов Е.И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях кыргызов в XIII в. //Известия Академии наук Киргизской ССР. Ф., 1965. Т. V. Вып.1. 59-65-беттер.

³ Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 42-б.

⁴ Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. А., 1999. 178-179-б.; Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996. 219-220-б.

⁵ Күлтегиндин эстелиги (Чоң жазуу) 14-сап.; Азбелев П.П. Общество и государство енисейских кыргызов... 78-б.; Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964. 34-35-б.

⁶ Кюннер Н.В. Аталган эмгек. 16-б.

⁷ Азбелев П.П. Общество и государство енисейских кыргызов...

майда окшоштуктарга токтолбой, лексика тармагындагы бир фактыга көңүл буралы. Анткени, кыргыз-алтай тилинде лексика, фонетика жана морфологиядагы окшоштуктардан тышкары кыргыздын тагай, адигине уруулары колдонуп, бирок ичкиликтерде кезикпеген өзүнчө сөз тобу бар. Алар мына: «сонун», «белен», «каалга», «унаа», «керээз», «арга», ж. б. Эми, биринчиден, бул сөздөр моңгол тилине кирген бардык тилде (анын ичинде жазуу тилинде да) кезигет; экинчиден, кыргыздын жогоруда көрсөтүлгөн урууларынан башка азыркы алтай, тува, кээде хакас тилинде да жолугуп, бирок булар менен уялаш башка элде колдонулбайт. Бул эмне дегендик? Мындай сөздөрдүн жалпы ортоазиялыктарда жана батыш түрк тилинде жолукпай, моңгол тилинде гана кезигип, кыргыздар менен алтайлыктар аны моңгол тилдүү элден кабыл алышы төгүнгө чыкпай турган далил болуп эсептелет. Анда, алар аны качан, кайсы жерде кабыл алган деген жүйөлүү суроо туулат. Кыргыздар аны Орто Азияны моңголдор каратып алган мезгилде кабыл алды дешке негиз жок, эмне үчүн дегенде, ал сөздөрдү (жок дегенде кээ бирин) казак, өзбек, уйгур, тажик, түркмөн же башка элдер да кабыл алышы керек болчу. Моңголдор аларды да басып алган. Ошондуктан адигине жана тагай уруулары аталган сөздөрдү кыргыздар алтайлыктар менен алардан мурда аралашып, саян-алтай бөксө тоолорунда жүрүп кабыл алган деген тыянак чыгат. Ал эми мындай сөздөр ичкиликтердин диалектисине кирбей калышы – ичкиликтер ал туугандарынан өтө оолакта, же кыргыз эли моңгол тилин сөзүн кабыл алып жүргөн мезгилде алар алыскы түштүк-батыш чегинде калганын далилдейт. Бул фактылар башка фактылар менен да түз байланышып турат. Фонетика, морфология жана байыркы катмардагы сөздүктүн негизги фондусуна кабыл алынып калган жалпы кыргыз-алтай тилиндеги окшоштуктар алтайлыктардын ата-бабалары ошол мезгилде кыргыз элинин этникалык уюткусун түзгөн байыркы кыргыздардын этникалык топтору (саруу, дөөлөс, мундуз, теит, кесек [аталган урууларды автор жаңылыш кошуп койгон түрү бар], бугу, саяк, багыш) менен байыртадан бери жана узак убакыт бою чогуу турушунун жыйынтыгы болуп саналат. Кыргыз элинин калыптануу тарыхына эң акыркы, б. а. кыргыз эли менен узак убакыт бою байланышкан акыркы этникалык топ алтайлыктар болду, бирок алардын кыргыздарга сиңип кетүү процесси аягына толук чыкпай, алтайлыктар болгону кыргыздардын этнографиялык турпатына жана тилдик белгилерине гана ачык таасир тийгизди. Кебетеси, кыргыздардын ичкиликке караган бөлүктөрү (теит, кесек ж. б.) кыргыздар өзүнүн улуу державасын түзгөн мезгилде алыскы түштүк-батышта, б. а. Ак-Суу, Турпан ченде туруп калып, каракытайлардын, же моңголдордун соккусунан улам кыргыз элинин негизги бөлүгүнөн бөлүндү болуп калса керек»¹ деген жыйынтыкка келет. Минтип, кошумча илимдер да кандайдыр бир деңгээлде моңгол чабуулу алдында кыргыздардын бир бөлүгү – бизге так белгисиз мөөнөттө – Алтай жана ага жааматташ аймакта жүргөнүн, калган бөлүгү Тянь-Шанга жакын аймакта калганын далилдеп жатат. Антропологиялык изилдөөлөр орто азиялыктардын баш сөөгү моңголоид урууларынын таасири менен гунн доорунан

¹ Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. //Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР. 1956. вып. VI.

алда канча мурун тегерек деформацияланууга учураганын эскертет. Ал эмес, «Орто Азияга келген гунндар жергиликтүү калктан баш сөөктүн тегерек (кольцевой) деформациясына учурап, аны Орто Азия менен Казакстан гана эмес, Чыгыш жана Батыш Европага чейин тараткан»¹. Демек бул – кыргыздар кайсы бир мезгилде Алтайга жылса, анда антропологиялык жана тилдик белгилерин өзгөрүүсүз, мурунку бойдон сактап кала алмак эмес дегендик.

Кээ бир «изилдөөчүлөр «хягастар» жөнүндө айтылган аңгемелерге Түштүк Сибирь эмес, Орто Азияга тиешелүү зоологиялык жана ботаникалык маалыматтар кирип калганын белгилейт. «Калыбы, енисейлик менен катар эле кыргыз деген аталуунун түркстандык да бөлүгү болгон; алар жөнүндө акыркы эскерүүлөр 638-ж. – Иби Дулу хандын кол алдында калган мезгилге туш келет»². Окумуштуу бул жерден VII-кылымдагы Иле дарыясы кыргыздардын чыгыш чек арасы болгону тууралуу маалыматты (жогоруда эскертилгендей, Г.П. Супруненко маани бербей койгон) айтып жатат. «Дулу-хан өлгөндө (634-ж.) ордуна Шаболо Хилиши-хан аталган (кытайлыктар согушчаак, жакпаган адамына «Шаболио» деген ылакап ысым берген³) иниси Тунво Ше отуруп, ...көп өтпөй батыш уруулары Иби Дулу-хан деген ат менен Юйгу Шени хан шайлап (638-ж.), ал Хилишиге каршы согуш ачат, бирок андан эч майнап чыкпагандан кийин бул экөө Иле өзөнүн боюнда тынчтык келишимин түзүп, батышын Дулу, чыгышын Хилиши алат. Ушундан тартып Батыш түрк уруулары да эки хандыкка бөлүнөт. Дулу-хан өз ордосун Цзихэ тоосунун⁴ батышына көчүрөт да, аны түндүктөгү **ордо** деп атап, ага Сяоми менен **Гйегу [Хягастар]** (кыргыздар) кошулат»⁵. Демек, бул кыргыздардын Енисейге эч кандай тиешеси болгон эмес. Бирок П. Азбелев «акыркы эскерүүлөр» деп, Кытай маалыматын гана айтып жатса керек, анткени кийинки (1208–09-ж.), башка бир маалыматта кыргыздар (хырхыз) Атиль – Жейхун (Аму-Дарыянын) башында турган⁶. Бул автордун өмүр баяны жана анын Орто Азияда болгон-болбогону жөнүндө маалымат азырынча жок. Бирок эмгекте ишеним туудурбай турган каталар жолукпайт жана түзүүчүлөр автордун Ибн Хордадбех («Китаб ал-масалик ал-мамалик») менен Насир-и Хосровду («Сафар-наме») колдонгонун эскертет⁷.

Байыркы кыргыздар тууралуу маалыматтардын ушундай так эмес, чачкын жана бир эле мезгилде бир-бирине карама-каршы келиши, б. а. үстөмдүк кыла турган маалымат жоктугуна карабай, кийинки кээ бир окумуштуулар тянь-шандык кыргыздарды автохтондуу эл деген пикирдин кээ бирин «илимий фантазия» деп

¹ Трофимова Т.А. Изображения эфталитских правителей на монетах и обычай искусственной деформации черепа у населения Средней Азии в древности. //История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. С. 179-189.

² Азбелев П.П. Кыргызы и Китай: о пределах доверия к летописям... 8-9-беттер.

³ Кара: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1993. 58, 105–106-беттер.

⁴ Аристов Н.А. Цзихэ [Tsou-ko] тоосу 1756-58 жарык көргөн Де Гиндин эмгегинде (De Guignes, «Histoire générale des Huns, Turcs, Mogols et autres Tartares occidentaux») байыркы Тараз шаарына жакын жайгашканын көрсөтөт (кара: Аристов Н.А. Аталган эмгек. 221-б.).

⁵ Бичурин Н.Я. Аталган котормо. 291-293-беттер.

⁶ Мухаммад ибн Наджиб Бекран. Извлечения из «Джахан-наме». Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана. //Сост. Джуманалиев Т. Т. 1. Б., 2007. 455-б.

⁷ МИКК. Т. 1. 53-54-беттер.

эсептейт¹. Мунун башкы себебинин бири – оозеки кыргыз тарыхына алиге чейин жетишээрлик көңүл бурулбай келиши деп түшүндүрүүгө болот.

Албетте, жогоруда көрсөтүлгөндөй кыргыз элинин оозеки тарыхы негизинен «Манас» эпосуна байланышып, узак мезгилди камтып жана ал анын ажырагыз бөлүгү болуп саналат. Тилекке каршы, эпостогу окуялардын кайсы кылымга тиешелүү экени тууралуу бирдей көз караш жок². Тарыхчылар гана эмес, «Манас» эпосун тил, этнография, ж.б. жагынан изилдеген окумуштуулар (Э. Абдылдаев, И. Молдобаев ж. б.) да кыргыздардын Алтайга сүрүлүшү жана кайра өз жерине көчүшүн, б. а. Алтайдан – Енисей (муну «Ээнсай», «Энесай» деш, илимий деңгээлибиздин канча төмөн экенин гана көрсөтөт), же мейли Тарбагатай, Иле бою, Кашкар, Каркыра, Ысык-Көл, Ат-Башы ж. б. дейли – эмне үчүн Манас аталган жерлер эмес, Таласка гана көчүп келген деген суроого жооп бере алган эмес. Мисалы, Манас, «...ата-бабасынын жери Анжыян, Алайга көчө турган болот. Айдаркан баштаган казактар Каркыра аркылуу Жылдызга карап, Сары-Аркага көчөт. Үрбү баштаган кыпчактар Баркөл, Керкөлдү басып, Чүйдүн башы Кеминге келет. Кошойдун кеңеши боюнча Манас Таласка келип конот». Эпосто кандайдыр бир кыйын абал болсун, элдин үмүт-тилеги, ой-пикири эргүү менен даңазаланган өзгөчө ажайып кооз жер кыргыздардын өлкөсү – Таласты сөзсүз түрдө киндик каны тамган жер деп айтылат. Ошондуктан Алтайда туулган Манас элин баштап Таласка келет. Атасы Манас, жери Талас экенин билген Семетей да Букардан кайтат³. Бардык маселенин түйүнү ушул жерде. Анын үстүнө Борбордук Азиянын байыркы жана орто кылымга тиешелүү тарыхын изилдеген окумуштуулардын кээ бири түз мааниде карабаса да, «Манас» эпосунда айтылган окуялар Енисейде болбогонун далилдеп жатат. Мисалы, фольклорист Т. Абдыракунов «Манас» эпосундагы кээ бир окуяларды IX–XI-кылымдагы «печенек-огуздар» жана географиялык аталыштарды («Капсаңдын Кара-Тоосу», «Тарбагай» ж. б.) Сыр-Дарыя ортоңку агымы менен байланыштырган⁴.

Демек, оозеки айтылган тарых (мис., Манас) ойдон (жок жерден) чыгарылбаганы анык. Болгону анын бизге кандай абалда жетиши (жазуу, же оозеки жүзүндө) маанилүү. Алардын бирине Улуттук Илимдер академиясында сакталуу турган айтылуу манасчы Балыкооздун (Бекмурат Кумар уулу) санжырасын киргизүүгө болот⁵. Тилекке каршы, санжыра толук эмес, негизинен арабдардын Орто Азияга жортуулуна (VIII к.) чейинки кыргыздар, алардын орун алган жери жана «Манас» эпосу башталар алдындагы окуялар кыскача, жомок түрүндө айтылат. Мааниси боюнча «Манас» эпосу менен тыкыз байланышып, кыргыз тарыхынын орчундуу жерин камтыган. Бирок, XIX к. ислам дининин фанатиктери жүргүзгөн үгүт иштерине байланыштуу көп айтылбай калган. Муну санжырачынын өзү «...Толуп турган кезегим. Бир күнү Азирет Аалынын тукумунун деп, Азизкожо деген эшен келди. Хан Ажыбек; «Балык балам, ырдап бер эшенге,

¹ Жолдошов Р.Ж. Енисейлик жана Теңир-Тоолук кыргыздардын этникалык байланыштары жөнүндөгү гипотезалар. //Кыргызстан тарыхынын маселелери. №1. 2006.

² Толугурак караңыз; Молдобаев И. Б. Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов. Б., 2004.

³ Манас энциклопедиясы. Б., 1995. 31-б.

⁴ Абдыракунов Т. «Манас» эпосундагы «Көзкамандар окуясы» жана тарых чындыгы. //Ала-Тоо. №9. 1988.

⁵ Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясы (КР УИА). Инв. №364. № 10 иш.

Оторкандан баштап, Манаска чейин» деди. Соктуруп, жогорку ырларды айтып, Манаска келип, Манасты айтып, эшендерди кошо айтып, ...мурунку ырларды жакшы укпай отурду эле, кийин мусулман дини киргендеги хандарды айтканымда, абдан кулагын салып укту. Азизкожо эшен; «ырчы, сиз мындан кийин мусулман динине кирбеген хандарды – элдерди айтып жүрүүчү болбо. Мусулман болгон, ислам дини үчүн урушкан, талашкан хандарды – элдерди айтсаң чоң соопко каласың. Жаның жанаты болосуң. Мухаммед пайгамбар, Азирет Аалы шери – кудааны кошуп айтсаң» деди. «Мурунку бутпарас болгон хандарды, элдерди айтсаң каапыр болосуң, күнөкөр болуп, жаның тозок болады» деди эшен. Ошондон кийин эле коркуп, коюп калганын» түшүндүрөт. Анын үстүнө Кыргыз УИАсынын кол жазма фондусуна өткөрүлгөн боюнча (Акылбеков А., Алымбеков Т. тарабынан жазылып калган) сакталган эмес. Мунун толук вариантын акыркы жолу санжыра изилдөөчү С. Закиров пайдаланган¹.

Өкүнүчтүүсү, башка санжыралар сыяктуу эле окуялардын жылы так көрсөтүлбөйт жана аны башка даректер менен салыштырууда кыйынчылык жаралат. Хронологиялык жылдарын Батыш Түрк кагандыгынын алсырашы жана араб экспанциясы менен салыштыруу аркылуу тактоого болот. Калган кемчиликтери бардык эле манасчыларга тиешелүү. Мисалы, «Манас» айтуучулардын баары тең Манастын ата-бабаларын бирдей атай албайт. Бир эсептен, канча кылымдардан бери ооздон-оозго өтүп, айтылып келе жаткандыктан, алардын аты-жөнүн толук эске сактап калуу өтө кыйын. Ошондуктан кээ биринин оруну алмашып калышы мүмкүн экени эске алынышы керек.

Ошондой болсо да, айтылган санжыранын башка кол жазмаларда калган көптөгөн тарыхый маалыматтар менен тыгыз байланышта болушу ойдон чыгарылган жомок эместигин көрсөтөт. Санжыра айтылып, же жазылып алынгандан кийин которулуп, изилденген кытай, ж. б. араб-перс маалыматтары менен автордун тааныш болушу мүмкүн эместигин эске алсак, илимий фактылар аркылуу анда такталган кээ бир анротопоним, этнотопоним, гидроним, ороним, калька², түрк тилиндеги топоформат ж. б. түрүндө берилген аталыштардын кенен кезигиши, жогоруда келтирилген факты-пикирлердин чындыгын кошумча айгинелейт. Мисалга, санжырада Сыр-Дарыянын боюндагы Ордо ш. (Ороздун ордосу, Отордун ордосу) көп ирет кезигет:

«...Сырдын боюн жайлаган, сыдыра бээ байлаган,
Үйү сайын бозо бар, чогулушкан жоро бар,
Жоро сайын бийи бар, чоко (ортосуна ?) салган **ордо** (атайы белгиледик) бар,
Кыргыз, кыпчак, курама, маңгыт [деген] эли бар.
Кыргыздан чыккан Ороз деген беги бар,
Сырдын боюн гүлдөткөн, **ордо** салып түрдөткөн».

«...Ороздун ордосун ортолук кылып, ...Сырдын боюн кан тура турган калаа кылып жана **Ороздун ордосун** эл бара турган Меке сыяктуу турак кылсак, антпесек көчмөндүү элбиз, ошондон ар кайсы туруктуу жерге мекен кылбасак, бу калып менен эл болуп баш кошо албайбыз. Самаркандды жалгыз күтүп туруу кыйын».

¹ Кара: Закиров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1996.

² Бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которулган лингвистикалык сөздөр.

Айтылып жаткан «Ордо» жогорудагы Иби-Дулу-хандын Цзихэ тоосунун батышына ордо курганы, ж. б. араб-перс жана кытай¹ жазма маалыматтарда эскерилген «Орду²», «Урду», «Куз-Орду³» ж. б. менен дал келет. Деги эле XIX кылымдагы кыргыздардын Сыр-Дарыянын боюнда шаар болгонун жана анын Ордо деп аталганын билиши, көптөгөн жаңы маселелерди жаратат. Санжыранын дагы бир өзгөчөлүгү мусулман дини кабыл алганга чейин огуз урууларынын ырым-жырымы так сүрөттөлгөн. Мындай маалыматка көпчүлүк тарыхчылардын маани бербей келишинин экинчи бир себеби – башка жазма булактардагы этностор жалпы «түрктөр» деп берилгени менен түшүндүрүүгө болот.

Ордодо (Отордун ордосу) кыргыз, казак ж. б. огуз урууларынын атайын ибадатканасы болуп, ага «Куну Куту» орнотулган жана аны ант берип, убада кылган учурда пайдаланышкан. «...Ордо ичинде Ороздун ордосу деген сөз ошол. Мурун да айтылган эле, Түркстан калкынын сыйына турган мекеси, исламдардын Мекеси сыяктуу деп, христиандардын юрсалымы (? храм) сыяктуу деп биринчи бөлүмдө жазылган эле. Ордонун сырты коргон бир түрлүү кылып, ар түрлүү сыр менен оюмдар, ар түрлүү гүлдүн сүрөтүн салган экен. Муздан жалтырап турчу бир ажайыпкана, балким музей сыяктуу эки дарбазасы бар экен. Ушундай ажайыпкана. Андан ары жана бир келишкен үй. Биринчи үйгө киргенде асемделген үй. Бир сүрөт [бар] же хайванга окшош эмес, же адамга окшош эмес, көрүүгө абдан сулуу. Төркү үйдө үстүн жаап койгон Куту бар, жаткырып койгон. Куну Кутуну жумшап тура турган жигити билчү. Эмне болсо Кутуга кабар айтып деп билчү жана Куту эмне болсо өзү билип турат деп билчү, билгенин барып Кунуга айтат. Куну элге кабар айтат деп түшүнүүчү экен эл. Биздин аталарыбыздын дини ушундай. ...Кутуну көкүрөгүнө үч уруп бата кылышып, ...Куту Кунуну алдыга коюп бата кылып, чыбык кыркып» турган.

Эң башкы Куну Куту адегенде **Ордо** (Отор) **шаарына** орнотулган. Мындай маалымат жазма булактарда да эскерилет: «...*Хагас* – бул байыркы Гяньгун мамлекети. Ал Хаминин (Комул) батышы, Харашардын түндүгү, Ак-Тоонун (Ала-Тоо?) жанында. Хагастардын ээлиги качандыр бир кезде хунндардын батыш чеги болгон ...Ажо Кара-Тоого жакын (Кара-Тоо Тараздын [Цзихэ-(Tsou-ko)] батышы – Отрар шаар чалдыварынын чыгышы) жерде турат. Турган жери жоон мамылар менен тосулган. Үйү ...Мидичжы (? *мечеть, мусулман храмы* деп түшүндүрмө берилген) деп аталат»⁴. В. Минорский «К.м.жкath» деп окуган⁵. В. Бартольд аны перс тили аркылуу «Микиджкет» деп болжолдосо⁶, Шотт (W. Schott) боюнча Мидичита (Mi-ti-ci-ta)⁷ Бирок, Кара-Тоого жакын жерде кыргыздар сыйынган ибадаткана тууралуу маалыматтын (биринчисинде «исламдардын Мекеси сыяктуу, христиандардын юрсалымы сыяктуу», экинчисинде

¹ Бичурин Н.Я. Аталган котормо. 291-293-беттер.

² Кляшторный С.Г. Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. А., 1992. 133-б.; Бартольд В.В. Аталган эмгек. 122-б.

³ Кошгарий М. Аталган котормо. 112-б.

⁴ Бичурин Н.Я. Аталган котормо. 358-359-беттер.

⁵ Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. — 982 A. D./Tr. and expl. by V. Minorsky. 286-б.

⁶ Бартольд В.В. Аталган эмгек. 199-б.

⁷ Аристов Н. А. Аталган эмгек. 145-б.

«мечеть, мусулман храмы») эки башка тарыхый булакта бирдей берилиши көңүлгө алынууга тийиш. Бул жерде ушундай «ибадаткана» бар болгонун билүү үчүн, бери эле болгондо Бичуриндин котормосу менен тааныш болуу керек. Анын үстүнө Сыр-Дарыя – Талас боюндагы байыркы шаарларды казуу иши ХХ к. башынан башталды. Демек, санжырада айтылган маалыматтар ойдон чыгарылса, казуу иштери менен дал келмек эмес. Аны төмөндө карайбыз, бул жерден азыркыга чейин казакта «Кара-Тоо кут даарыган жер» деп айтылса¹, кыргыздар өтө нарктуу, абдан кымбат буюмду «куну кутуга тете» деп баа бере турганын эскерте кетели.

Кыргыз элинин фольклору четте калгандыктан В. Бартольд «Кутуну» Баласагундан анча алыс эмес, Чүй өзөнүнүн жээгиндеги кара-кытайлардын гурханы турган ставка «Хосун-орду (бекем, күчтүү ордо)», же өзүнчө «Хото (үй)»², экинчи жеринде бычакка сап кылуу үчүн «алскы түндүктөн алынып келген морж же нарвалдын азуу тиши» катары түшүндүрөт³. Худуд ал-Аламда да башка өлкөдөн алынып келген «ажыдаар мүйүзү» (*шахи-и аждаза*) деп аталган белгисиз жаныбардын мүйүзү⁴ болгон. В. Минорский аны («khutu») «dastayi-kar-i khutu», «kard-i khutu» деп окууну сунуштаган⁵. Эң башкысы, «Куту» («Хуту») өтө баалуу буюм катары эскерилип, көбүнчө кыргыздар жана Баласагун ш. байланыштуу маалыматтарда гана жолугат. Мухаммед Бекран (XIII к.) Баласагундун акыркы эмири мурун «Чин өлкөсүнүн падышасы болуп, аларга (хитайларга) эч ким каршылык көрсөтпөй, согуш жолу менен Баласагунду басып алып, ...кийин алар Кита деген сөздү өзгөртүп, өзүлөрүн бул жерде Куту аташкандыктан, карапайым эл да туура эмес айтып, өзүлөрүн Хита атап калышканын укканын» эскерет⁶. А. З. Будагов (Сравнительный словарь), К. К. Юдахинге (Киргизско-русский словарь) таянган котормочу-редактор аны («Куту») «куттуу» деген сөз менен чаташтырып алган. М. Кашгари да «Урду – Баласагунга жакын шаар» деп көрсөтөт⁷. Де Гье (De Goeje) тарабынан жарык көргөн (BG-A, III) ал-Мукаддасинин (X к.) маалыматында **Сыр-Дарыянын төмөн жагында гуз-түркмөндөргө (б. а. огуз-түрк) караштуу** (атайын белгиледик) Сауран, Баладж менен катар түркмөндөрдүн (түрк) ханы турган чакан Урду шаары эскерилет⁸. Ал хан дайыма Исфиджаб⁹ шаар башчысына белек жиберип турган. Кызык жери Димашкиде (Notices et extraits de la manuscrits de la bibliotheque du rui, Paris. 1838, T, XIII) эскерилген Исфиджаб өлкөсүнө караган шаарларга Тараз, Нуджет жана Ходжендин киришин Н. Аристов түшүндүрө албайт¹⁰. В. Бартольд да кээ бир

¹ Казахско-русский словарь. А., 2002. 554-б.

² Бартольд В.В. Аталган эмгек. 122, 198-беттер.

³ Бартольд В.В. Соч. Т. II. Ч. 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. М., 1963. 493-б.

⁴ МИКК. Т. I. 46-б.

⁵ Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H... 281-б.

⁶ МИКК. Т. I. 57-б.

⁷ Кошгарий М. Туркий сузлар девони... Т. I. 112-б.

⁸ Извлечения из «Ахсан ат-такасим фи-марифат ал-акалим» Ал-Макдиси. Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Т. I. М., 1939. 185-б.

⁹ Сауран шаары «гуз менен кимактарга каршы (саманиддердин) чек арадагы чеби» (кара: МИТТ, 1939. Т. I, 185-б.); В. Бартольд боюнча азыркы Чымкент ш. жакын Сайрам шаар чалдывары (кара: Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью 1893–1894 гг. СПб., 1897. 10-12-беттер).

¹⁰ Аристов Н.А. Аталган эмгек. 258-б. 1-шилтеме.

Макдиси, Кудама, Якутка таянып, Баласагун шаары Орду шаарынан анча алыс эмес экенин жана ал Исфиджаб округунда ал Орду шаарынан кийинки экинчи орунда турган шаар болгонун белгилеген¹. Демек, мындан Орду жана Баласагун Исфиджабка жакын жайгашкан шаарлар болгон деген тыянак чыгат. Кийинки мезгилдеги көпчүлүк тарыхчы-археологдор Баласагун ш. Чүй суусунун жээгинде жайгаштыргандыктан, котормочу (С. Волин) жогорудагы М. Кашгаринин маалыматына таянып, ал жерде «түркмөндөрдүн (огуздар), болушу мүмкүн эмес, аларды карлуктар деп түшүнүү керек» деп түшүндүрөт. Эгер ал шаар Чүйдө жайгашпаган болсо гана, баары өз-өз ордуна келчүдөй ойго келген. Балыкооздо «түрк», «карлук» деген этнонимдер кездешпейт, бирок анда 19 уруу коңурат, 12 ата угуз (кыргыз, казак, кыпчак, курама, маңгыт, тайчык, жедигер, ногой, кытай, катаган, калча, ж.б.) делип, жалпы урааны «угуз» («огуз», «өгүз») болгонун жана алар Сыр-Дарыяны жердеп турганын айтат. «Түрк руникалык жазуулары боюнча уйгурлар жетектеген уруулар союзу өзүн «тогуз (уруу) огуздар» деп аташкан. Азыр *гаоцзю /теле* уруулар союзу өзүн кандай аташканы жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Алардыкы байыркы огуз легендасындагы эпоним-каарман Огуз каганга байланышкан *огуз* экен. Огуздун алгачкы архаикалык формасы *огур* деген сөз. ...Огуз/огурлар этникалык, саясий жана и лингвистикалык *түрк* термини жаралгандан алда канча мурун кыргыз, сирлер менен бирге эле байыркы түрк тилдүү уруу бирикмеси болгон»². Ал эми орто кылымдагы тарыхый жомоктордо легендарлуу огуз урууларынын алгачкы аталарынын ставкасы Ысык-Көлдө турганы айтылат. «Жомоктогу жети-суулук протоогуз уруулар тобу жөнүндө эскерүүлөр ошондон калса керек. Ушуга байланыштуу XI к. огуздардын эсинде узак убакыт мурун чигилдер менен кошуна турганы жөнүндө жомоктун сакталып калышы кызыктуу. VII-VIII кылымда түрк-чигилдер Батыш-Түрк кагандыгынын составында Ысык-Көлдүн түштүк жээгинде турган»³. Тан дооруна чейинки кыргыз тили жөнүндө маалымат жок, алар түрк эмес, башка тилде сүйлөгөн деген божомол бар⁴, бирок Тан доорундагы (б. з. 618–907) кыргыздар түрк тилинде сүйлөгөн⁵.

Де Гье чыгарган (BGA, I) ал-Истахринин (X к.) эмгеги да кыргыздар түрк уруусу, тили огуздар менен бирдей экенин бекемдейт, «түрктөрдүн, ...тогузгуз, хырхыз, кимак, гузз (огуз, угуз) жана хазлаждардын (карлук) тили бир, алардын ар бири бири-бири менен түшүнө алат. Ал эми Син (Кытай) жана Туббет (Тибет) жерилеринде жашаган элдердин тили беркилердин (түрктөрдүн) тилинен айырмаланып турат» жана «...кимактардын өлкөсү хазлаждардын түндүгү, гузз, хырхыздардын жана саклабдар (славян) жашаган аймактардын ортосунан орун алган»⁶. Перс котормосунда: «Түркстанды алсак, анда тогузгуз, хырхыз, кимак, гуз жана хазлаждардын тили бир, бириникинен бири жаралган. ...Хырхыздарды алсак, гуздар менен кимак, океан жана

¹ Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана... 388–411-беттер.

² Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 59-60-беттер.

³ Агаджанов С. Г. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана. Известия АН Туркменской ССР. 1977. Сер. общ. наук. № 4.

⁴ Яхонтов С.Е. Аталган макала.120-б.

⁵ Яхонтов С.Е. Аталган макала.118-б.

⁶ Ал-Истахри. Китаб масалик ал-мамалик. МИКК. Т. 1. 19-20-беттер.

хазрадждардын ортосунда. Тибет жери хырхыз менен Чин өлкөсүнүн ортосунда»¹. Бул жерде «океандан» башкасы кыргыздардын азыркы жерин көргөзүүдө. Эмгектин алгачкы редакциясы 930-933-ж. жүргөнүн эске алсак², анда Истахри VIII-IX к. маалыматты берип жатат. Аталган араб-перс, кытай ж. б. маалыматтарда Борбордук Азиядагы көптөгөн уруулар Түрк каганаты түзүлгөндөн кийин салыштырмалуу түрдө «түрктөр» деп аталып калышын эске алуу керек³. Анткени «токуз-огуздар Орто Азияда да турган деген маалымат азыр орхон жазуулары менен далилденип, натыйжада анын токуз-огуз (уйгур эмес) экени талашсыз болду. Ал жазуу аркылуу биринчи жолу өзүлөрүн түрк (кытай тыбышы менен тукюе) деп атаган эл огуздар болгону так көрүнүп турат»⁴. Н. Бернштам чыгыш таануучу, окумуштуу П. Пеллього (P. Pelliot) таянып, ушул «угуз» («огуз», «өгүз») деген түшүнүктүн айтылып-жазылышы, анын которулушу боюнча абдан жөнөкөй жана кенен түшүндүрмө берген⁵. Демек, түрк эмес, огуз уруусуна басым жасалышы – санжыранын узак убакыт сакталып келишин, анын тазалыгы, өз алдынчалыгын далилдейт. «...VII к. орто ченинде түрктөрдүн Фергананы басып алышы аны түрктөштүрүүгө жол ачты. Талас жана Чаткал өрөөнүндөгү түрктөр бүткүл Жети-Суу, бүткүл Ташкент жана бүткүл Ферганага таянып, өз эркин таңуулаганга жетишкен. ...үстүдөн түшкөн «көлөкө сымал» Фергана аркылуу – Усрушан менен Тохаристан, Ташкент оазиси аркылуу – Согда, Таластын аягы Арыс менен Чүй (аныгында Сыр-Дарыянын ортоңку агымы) аркылуу – Хорезмдин майда-барат иштерине кийлигишип турган»⁶. Окумуштуу бул жерде Иби-Дулу-хан курган Батыш Түрк каганатын илимий негизде түшүндүрүп жатса, Балыкооздо: «...ошол угуз колуна ерен менен кармашып, Самаркандды бошотуп алып, Оторду кан кылып, бир өзүнчө мамлекет болуп, Ороздун ордосун ортолук кылып, ...Самарканды куткарып, Отор шаарын салгандар. Угуз элин куткарган, Оторкандай берендер» экени айтылат.

Санжыра орто кылымдын кээ бир кол жазмасындагы (мис., Мукаддаси, Кашгари, Жувейни) так эмес маалыматтарды тактоого жардам берип, ага салыштыруу аркылуу В. Бартольд менен Н. Бернштам азыркы Краснаяречка шаар чалдывары деп көрсөткөн⁷ Орду шаары башка тарапта экенин жана ал кийин Отор (ал-Мукаддасиде Турар, ат-Табариде Турарбанд) деп аталып калганын түшүндүрүүгө болот.

Булардан тышкары көпчүлүк окумуштуулар Ак-Бешим шаар чалдывары деп эсептеген Баласагын ш. жөнүндө да кененирээк маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Анткени, алардын көбү Мухаммед Хайдардагы «Моголстанда али бузулбай, толук сакталып калган бир топ шаар бар. Джуддун бир жеринде чоң шаардын изи калган. Бир нече жеринде минарет, купол, медреселер сакталган. Бул шаардын аталышын эч ким билбегендиктен, моголдор аны Минара деп аташат. Ал жерде хижранын 711-ж. (1311-

¹ Ал-Истахри. Китаб масалик ал-мамалик. МИКК. Т. 1. 30-б.

² МИКК. Т. 1. 29-б

³ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1993. 4-б.

⁴ Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию... 33-б.

⁵ Бернштам А.Н. Аталган эмгек. 480-б.

⁶ Бернштам А.Н. Аталган эмгек. 111-б.

⁷ Бартольд В.В. Аталган эмгек. 31, 35-б.; Бернштам А.Н. Аталган эмгек. 48-б.

1312) өлгөн Имам Мухаммадге арналып жазылган... купол, таш плита бар»¹ деген маалыматтан алышкан. Бирок «Джуд» деген топонимдин Чүй өрөөнүнө гана тиешелүү экенин азырынча эч бир окумуштуу тактай элек. Анын алдында котормочу ушул «Минара» деген сөз «Буранага» жакын болгону үчүн Жанибек менен Кирайдын Абу-л-Хайр-хандан качып, Моголстанга келгенде, Исан-Буга-хан аларга Моголстандын батыш жагындагы «Джуд» деген аталууну «Чүй» («Чу») деп түшүндүрөт². Бирок, өз алдынча археологиялык казуу жүргүзүүдө, «А.Н. Бернштамдын пикирине таянган Л.Р. Кызласов да Чүй отряды адеп иштей баштаган жылы Баласагун шаары Ак-Бешим болуш керек деп эсептеген. Бирок, 1953–54-ж. казуулардын жыйынтыгы жана 1938–40-ж. А.Н. Бернштам чогулткан материалдарды салыштырып көрүүнүн негизинде Ак-Бешим калк жашаган шаар катары 6–10-к. (мындан кийин эмес) тиешелүү экени аныкталды, демек анын (Ак-Бешимдин) 11–12-к. караханиддердин борбору болгон жана жазма даректер боюнча 14-к. чейин белгилүү болгон тарыхый Баласагун шаары болушу эч мүмкүн эмес»³ деп чыгышты. Бул жерде биринчиден, Имам Мухаммад өлгөн 711-ж. (1311-1312-ж) Ак-Бешим ш. уранды болгон, демек, урандыга айланган жерге имам көмүлмөк эмес. Экинчиден, Козу-Башы Чүйдө эмес, азыркы Алматы шаарынын (Казакстан) түштүк-батышы Таргап суусунун оң жээги – Дегерес айлынын чыгышында жайгашкан. Ал жак Чүй өрөөнүнө карабайт, өзүнчө платодо жатат. Демек, Мухаммед Хайдардын тушунда «Джуд» деп башка аймак аталган. Баласагун ш. жөнүндөгү негизги маалыматты автор Жувейниден алган⁴. Ал боюнча наймандардын акыркы ханы Кучлук моңголдордон качып, Буюрук-ханга, андан Жети-Сууга келет. Бул учурда Кулжадан баштап, азыркы Чыгыш Казакстандын аймагы кара-кытайлардын гурханынын (кээ бир маалыматта Чжэлугу) кол алдында болуп, ставкасы Баласагун ш. жакын жерде турган⁵. Көп өтпөй Кучлук гурхандын кызын алып, анын артынан биротоло ал хандыкты алууну көздөп, Хорезмдин шахы Мухаммед менен келишим түзөт. Ал боюнча эгер кара кытайларды мурун талкаласа, Ангренин Сыр-Дарыяга куйган жерине жакын Финакет (Бенакет, Бенакент) шаары чек ара болуп (б. а. Сыр-Дарыянын оң жээги толук Кучлуктун колуна өтмөк), ал эми гурханды биринчи Мухаммед шах жеңсе, ал Чыгыш Түркстан, Кулжа крайы, Жети-Сууну алмак. Ошентип, Кучлук хан шахтан озунуп, Узгенддеги гурхандын казынасын тоноп, андан Баласагун ш. аттанат⁶. Бул жерде Кучлук хандын адегенде Жети-Суу тараптан (азыркы Ак-Бешимге жакын) чыгып, Өзгөндү чаап, кайра гурхан турган Баласагунга (көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн ою боюнча Ак-Бешим) аттанышын түшүнүү кыйын. В. Бартольддун маалыматы боюнча гурхан бул учурда Таласка жакын

¹ Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. А., 1999. 423-б.

² Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди... 108-б.

³ Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Ф., 1959. 18-б.; толугураак карасаңыз: Кызласов Л.Р. Работы Чуйского археологического отряда в 1953–1954 гг. //Краткие сообщения Института этнографии. Вып. XXVI, М.–Л., 1957; Ошонуку эле. Раскопки древнего Баласагуна. //Вестник МГУ. 1953, №11. 159–160-беттер.

⁴ Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди... 363, 458-беттер.

⁵ Шихаб ад-дин ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. М., 1996. 44-б. түшүндүрмөнү караңыз.

⁶ Джувейни Ата-Мелик. Извлечения из Тарих-и Джеханшугай. Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана... Т. 2. 17-б.

жерде болуп, хорезм шах Мухаммед менен «Иламиш» түзөңүндө салгылашкан¹. Бирок, Жувейни боюнча бул окуяны Кучлук хан Өзгөндү чабышынан мурун болгон деп түшүнүүгө болот.

Мухаммед Хайдар андан ары Баласагун шаары жайгашкан жерди тактабай, бизге белгисиз эмгектерге таянып, 95 жыл бою ал кара-кытайлардын борбору болгонун, Аму-Дарыянын бул (оң) жак жээгинде экенин, моголдор аны Каралиг деп атаганын, бирок өзү Каралиг деп аталган жерди эч укпаганын эскертет. Демек, мындай негиздүү фактылардан кийин Баласагун ш. азыркы Токмок ш. жакын жайгаштыруу мүмкүн эмес.

Санжырада болсо Талас, Сайрам, Баласагын, Кожокент, Түймөкент шаарлары Ордодон (Отордун ордосу) алыс эмес, бир чөлкөмдө салынган. Эми аны башка кол жазма, изилдөөлөргө салыштырып көрөлү: Ибн Хаукалдын («Канун ал-Масуди») жана Абу Бирунинин («Китаб аль-Атваль») астрономиялык таблицасына таянган Абу-л-Феда Баласагун ш. $91^{\circ}35'$ (Канун) - $91^{\circ}50'$ (Атваль) узундук, $47^{\circ}40'$ кеңдик (ал-Бируни боюнча $91,5^{\circ}$ узундук, $44,75^{\circ}$ кеңдикте²); Тараз $89^{\circ}50'$ узундук, $44^{\circ}25'$ (Атваль) - $43^{\circ}35'$ (Канун) кеңдик; Исбиджаб (Сайрам) $89^{\circ}50'$ (Атваль) - $89^{\circ}20'$ (Канун) узундук, $43^{\circ}35'$ (Атваль) - $43^{\circ}30'$ (Канун) кеңдикке жайгаштырган³. Азыркы ченөө боюнча Отрар $68^{\circ}18'10''$ узундук, $42^{\circ}51'08''$ кеңдик; Тараз $71^{\circ}22'00''$ узундук, $42^{\circ}53'00''$ кеңдик; Сайрам $69^{\circ}46'13''$ узундук, $42^{\circ}18'07''$ кеңдик; Токмок ш. $75^{\circ}15'00''$ узундук, $42^{\circ}44'00''$ кеңдикте жатат. Бул жерде бир-бирине салыштыруу менен узундуктун координатасындагы айырманы (болжол менен $18-20^{\circ}$) астрономдор тактап чыкса болот, бирок Абу-л-Федадагы кеңдиктер азыркыдан анча айырмаланбайт. Демек анын бир гана Баласагундан жаңылышы мүмкүн эмес, б. а. узундугун эсепке албаганда да, ал шаар Токмок – Тараз – Отрар шаарларынан бир топ түндүктө (болжол менен $44-45^{\circ}$ кеңдик) жайгашкан деген тыянак чыгат. Мындай маалыматтарды анализ кылган В. Бартольд да Баласагун Аулие-Атанын (Тараз) түндүк-чыгышында жайгашы мүмкүн экенин мойнуна алып, бирок Абу-л-Феданыкын жаңылыш деп эсептейт⁴.

Акырында, Махмуд Кашгари (XI к.) Баласагын тоолорунда Кулбак деген такыба адам (дербиш) жашап, ал бир ташка «кудайдын кулу Кулбак» деп жазып койгонун эскерет⁵. Ал жазуу кийин Талас өрөөнүндөгү Кулансай, Терексай капчыгайынан табылган. Болгон айырмасы В.А. Лившиц аны «...Култак» деп окуп чыкты⁶. Бул жердеги бир нече сөздүн ичинен бирөө гана туура, же туура эмес окулушуна лингвисттер жооп берер, бизге болсо орто кылымда ал тоолор «Баласагын» деп аталышы маанилүү. Анткени булар чогулуп, Балыкооздун санжырасындагы тарыхый кабардын чындыгын далилдейт.

Санжырадагы дагы бир негиздүү жер – Үргөнүчтүн ханы Тайча хандын катаган, кытай, жедигер, калча, коңурат, тайчык уруктарын чогултуп алып, «баарын кылган кыпчак деп, Күлмөскандын эли – кыпчактарды» чаап келиши. «...Кыпчактын каны Бооке

¹ Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию... 17-б.

² Аристов Н.А. Аталган эмгек. 314-315-беттер.

³ Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана... Т. 1. 420-421-беттер.

⁴ Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана... 326-327-беттер.

⁵ Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугат ит-түрк» сөз жыйнагы (1072–1077). Б., 1997. 131-б.

⁶ Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии Выпуск 3. Ф., 1987. 5-6-беттер.

кошулганда, эртегинин эр Шоорук хан, Боокекандын Тоокесин кармап алып, өлтүргөндө айтылып калган» (бирде Бооке, бирде Тооке болуп аталышы орфографиялык каталар – мисалы, «кыпчактардын Боокеси – сарт деп ураан чакырып»).

«...Катуусунан таш калып, жумшагынан күл калып,
Тайча хандын каарынан – кең Кашкарды аралап, кыпчак качкан эмеспи,
Кыпчакты чаап, Тайча хан – Отор[го] келген эмеспи.
Сагын ханга кошулуп, жон көрсөтүп ногойго, кыр көрсөткөн эмеспи.
Адөлөткан чочунуп, багынып берген эмеспи».

Ошентип, «...Кыпчактардын бир даары качып, Кашкарга кетет экен, сарт-кыпчак атанып. Бир даары казакка кирип кетет. Ошол кыпчактын бир даары кыргызга кирип кетет. Биздеги кыпчак ошол кыпчак» дейт (бул жерде Балыкооздун Абулгазы хандын санжырасын укпаганы, же окубаганы ачык эле көрүнүп турат). Жувейни өз эмгегинде Бука хан тууралуу кызыктуу уламышка токтолот. Анда, «беш бир тууган – Суңкур, Кутур, Тукак, Ур, Бука (уйгурлардын биринчи ханы) 300 000 кол чогултуп, моңголдор менен кыргыздар тарапка аттанып, Тангут, Тибет, Хитайды багындырып, ...аягында Бука хан Түркстан тарапка жүрүшкө келатып, суусу менен чөбү мол ээн талаага туш келип, ошол жерге Баласагун, кийинки Гор Балык шаарын негиздегени» айтылат¹. Бул маалымат кандайдыр бир деңгээлде Балыкооздун санжырасына байланышат. В. Бартольд Жувейни келтирген бул уламыш жаңылыш болушу мүмкүн экенин эскертет². Бирок «Бооке хан» башында турган кыпчактардын Баласагын шаарына кол салышын жокко чыгарууга болбойт. «Кыпчактардын жайыты Арал жана Сыр-Дарыяга жакын огуздардын жери менен чектешип, бейкутчулуктан пайдаланып, кыпчактар мал жайган. Кырдаал капыстан жарылды, бирок ал көп убакыт мурунтан бери акырындык менен бышып-жетилип жаткан»³. Калыбы кыпчактар аны басып алууга аракет кылганда, «Үргөнүчтүн ханы Тайча хан» баштаган огуздар (Бартольд «тогуз огуздар» деп эсептейт⁴) уйгур жана кытайлыктар менен биригип, кыпчакты чапкан. Айрым изилдөөчүлөр кыпчакты кытай тыбышындагы «сйеяньто» (Тоньюкукта «сир») уруусу менен байланыштырып, ага 630–640-ж. Түндүк Монголияда түзүлгөн Кыпчак хандыгы себеп болгонун көрсөтөт.

«Сйеяньто (Сыр-Тардуш) – тйелэ уруусунун өзгөчө бутагы (тйелэ гунндардын уруусу – Т.Э.). Байыркы Янь диннастиясы (349–360) Муюн Цзундун тушунда сюнндардын (гунн) шаньюсу Хэлатоу кол алдындагы 35 000 түтүн эли менен Кытайга багынган. Сйеяньто ошолордун тукуму. Сйе уруулары менен аралаш жашап калгандыктан сйеяньто аталып калган. Каганынын фамилиясы – Илиду. ...жуаньжуандар талкалангандан кийин толугу менен туцзюэлерге багынып, эки бутакка бөлүнөт: Юйдуцзюнь тоосунун чыгышында жашагандар шиби, ал эми Таньхань тоосунда жашагандар йехуларга баш ийген (демек, шиби менен йехулар да түрктөрдүн ичиндеги туцзюэ уруулары – Т. Э.). Башчысы – Инань. Тан династиясынын тушунда

¹ Джувейни Ата-Мелик. Извлечения из Тарих-и Джеханшугай. Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана... Т. 2. 15-16-беттер.

² Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию... 33-34-беттер.

³ Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 137-б.

⁴ Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию... 33-б.

(627–649) императордун кабыл алуусунда болуп, император каган кылып Бицзяны дайындайт. Алар Дамонун (Улуу Шамо) түндүгү, Цзипалунь өзөнүнүн түштүгүндө жашайт. Чанъандан 14 000 лиден ашыгыраак жер. Кийин тйелэ, пугу, тунлолор чогулуп, сйеяньтологорго кол салып, чоң зыян келтирди. Андан кийин Бицзя-каган өлүп, ордуна анын баласы Бачжо отурду. Бачжо кызуу кандуу, тийишкенди жакшы көрүп, кытайлыктарды көп өлтүрдү». Ошондуктан, «...тан аскери аны талкалады (кандай жеңиш болбосун кытайлыктар аны өзүлөрүнө ыйгарууну абдан сүйүшкөнүн ар сүйлөм сайын байкоого болот). Бачжо качып, капысынан уйгурлар тарабынан өлтүрүлүп., анын уруусу толук талкаланды. Такка анын кичүү инисинин Бицзягундун (Думочжи атын алган) баласын отургузду»¹.

Кийинки изилдөөлөр: «Сирдин (сйеяньто) башында Ильтэр тукуму туруп, ал хандык Алтай, Хинган, Гоби жана Керуленди өз кучагына алып, андан ары түндүктөгү енисейлик кыргыз өлкөсүн багындырган. Алардын башчысы Инанчу-иркин өзүн Йенчу Бильге каган деп жарыялайт». Ал өлгөндөн кийин агасын өлтүрүп, бийликке анын кичүү уулу Бачжо келет. Бачжонун кысымына чыдай албаган **огуз уруулары** 646-жылы император Тайцзунга кайрылат. Сирлердин каганына каршы Кытай империясы менен «токуз-огуздардын» союзу түзүлүп, 646-жылдын июнь айында «улуу даражалуу эльтебер» Тимуду жетектеген уйгурлар менен «токуз-огуздар» биригип, сирлерди талкалайт. Сирлер оор жоготууга учурап, «Бачжо качып, бирок уйгурлар аны колго түшүрүп, өлтүрөт» жана сирлердин «уруусун толук кырып салат». Ушуну менен Сирлер (б. а. кыпчак) мамлекети өз жашоосун токтотуп, көптөгөн уруулар Кытайга айдалып, көбү кырылганын белгилейт².

Ушинтип, Баласагын душманын жеңип: «...Атабыз Атылакан ашыра чаап, андан кийин атабыз Карач залым болуп, ага атабыз Алоокекан Карачты өлтүргөнү эчтеме эмес эле. Аяк жагын бузуп кеткен Боокекандын тилин алып, эл ортосуна кек салып, иштин аягын ушуну менен тынык кылалы. Кыпчактар бул иштен жабыгер чегип калды. Кашкар кеткенин кайрып алалы. Кыргызга келгени бар экен, мен аралашып жүрө бергиле деп, уруксат бердим. Казакка киргени да бар экен. Ага да казактар орун беришти. Менин оюмча Паракандын убактысында бир чогулушуп, чоң жыйын кылган экен. Андан кийинки чогулуш ушул чогулуш болду. Менин издегим тынчтык. Оторду түзөтөмүн, бузулуп калыптыр. ...уйгурча илимкана ачтырам жана ар кайсы жерине чоң-чоң мунара салдырам. Сыртын-ичин өзүм көргөн шаарлардын баарынан артык кооздоймун жана колум жеткен жерге чейин элди отуруучу кылам, Жетисуу жакты. Сырдын баш жагынын баарын кыргызды, тил алган элди отурукчу кылам» деп, «...мурун сарт атанып жүргөн, казыр өзүбек атанып жүргөн элдер – тажиктен башкасы – кыпчак, калча, жедигер, курама, маңгыт, аларды да отурукчу кылган. Ал Самаркандан тартып Үргөнчтө жүргөн өзүбектер, катаган, кытай, 19 уруулуу коңурат, 12 уруулуу тайчык, каракалпак, букарлыктын көбү, карамаңгыт, Паракан алып барып, кичине кылып Букар шаарын салдырып, ошол жакка алып барып койгон, карамаңгытты. ...Ислам динине

¹ Кюннер Н.В. Аталган эмгек. 41-43, 45-47-беттер; Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., 1998. 221, 234-беттер.

² Кляшторный С.Г. Султанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячелетий. А., 1992. 122-124-беттер.

киргенден кийин Ташкенден Таласка чейин Жетикент аталган, ал: 1; Ташкент, 2; Кожокент (Ходжент ?), 3; Пискент, 4; Сайрам, 5; Маңкент, 6; Карабулак Машат (? азыр эки башка айыл), 7; Чолоккоргон. Мындагы элдердин көбү ак маңгыт. Өзүн унутуп койгон кыргыз-казак да бар... Жамбылдан бери Ташакыр (Акырташ) деген жер¹ бар, чыгыш жагында. Ошону да Баласагын салдырган». Ал эмес «...Фергана шаарына келе турган чоң суу бар. Ошол өзөндүн оозуна Үчкоргон деген калаа салган экен Баласагын. Ошентип элдин көбүн, кыргызды отуруучуга айландырат».

Санжырадагы башкы кемчиликтин бири – кээ бир окуялардын хронологиялык жылдары туура эмес берилгендигинде. Мисалы, Сарыбай нойон адегенде кызын Оторго берип, анан «ерендердин Ношатын» өлтүрөт. Бул жерде сөз саманиддердин өкүлү Нух ибн-Асад жөнүндө жүрөт. 839–40-жылдары ал Исфиджаб (Сайрам) шаар башчысына каршы жүрүш жасап, аны багындырат жана ал шаарды көчмөндөрдөн коргоо үчүн бекем дубал согууга буйрук берген. 840–41-ж. ал ушул жерден жергиликтүү калк тарабынан өлтүрүлгөн². Санжырачы аларды ирандыктар («ерен») деп эсептейт. Демек, Нух ибн-Асаддын өлүмүнө тийиштүү бул окуялар Отор эмес, анын небереси Ташы, же андан кийинки Белеке сыяктуу хандардын тушунда болушу мүмкүн. Анткени, «...Ташы бир нече жыл кандык кылып өлгөн. Ордуна Белеке кан болгон. Ошол убакта Мухаммеддин пайгамбар болуп калган кези экен» делет. «840-ж. Нух б. Асад Самани Ферганадагы ийгиликтерден кийин Исфиджабды ээлеген. Ошол замат түрк урууларынын эки мамлекети – Карлук каганаты жана Төмөнкү Сыр-Дарыядагы огуздар мамлекетине бетме-бет келип калды. Алардын артында ошол эле 840-ж. Енисей-Алтайда Кыргыз мамлекети жана Иртышта кимактардын мамлекети пайда болот»³. С. Кляшторный бул жерде енисейлик кыргыздар менен Иртыштагы кимактардын Сыр-Дарыянын жээгиндеги огуздар менен саманиддердин ортосундагы саясий мамилеге кандай тиешеси болгонун түшүндүрбөйт. Бирок санжырада Баласагын кыргыз-казакты бириктирип, «10 сан Паркан (Бараккан ?), 10 сан ногой деген кандык жок болуп, Отор кандыгы, Үргөнч кандыгы, Сарайчук кандыгы болгон экен. Оторго Баласагын кан болгон, Үргөнчкө Тайча кан болгон экен, Сарайчукка Адөөлөт кан болгон экен» делет. Балыкооз бул жерде «Сарайчукка Адөөлөт кан болгон» деп, X к. түзүлгөн Газневиддердин мамлекети жана анын башчысы Насир ад-Даула ва-д-Дин Абу Мансур Сёбук-тегинди айтып жатышы мүмкүн. Марвази (XI–XII к.) боюнча түрктөрдүн талаасы Мавераннахр жана Хорезм жери менен чектеш экенин жана кыргыз, кимак, гуз (буга тогуз-гуз, уйгурларды кошот), карлук, печенег (баджанак), кыпчак (хифджак) хазар, мадьярларды түрктөргө киргизип, «кыргыздар көп сандуу, ...кимактар алардын түндүгүндө» жашаганын белгилейт⁴. Бирок, кыргыздардын башка жактан көчүп келишин эч жерде эскербейт. 982/983-ж. компиляцияланган башка бир эмгекте тогузгуздар кыргызды Кытайдан бөлүп турганы айтылат⁵.

¹ Акырташ жөнүндө маалыматка тоугураак Н. Аристов токтолот (кара: Аталган эмгек. 275-281-беттер).

² Негматов Н. Н. Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX-X вв.). Душ., 1977. 18-19, 23-беттер.

³ Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение... 119-б.

⁴ КР УИА Инв.5176, № 10 иш; Инв. №116 (319).

⁵ Извлечение из Китаб Худуд ал-'алам. МИКК. Т. 1. 47-б.

Булар менен кошо Балыкооз көп жолу 19 уруу коңуратты эскерет. Нойону Сарыбай болот. Ал кызы Разыны (Ыраазы) кыргыздан чыккан Ороздун уулу Оторго берип, аны хан көтөрүп, ирандыктарга каршы тура турган өз алдынча хандык курууга жетишкен. Ушул Сарыбайдын аракетин менен огуздар биригет. Кыргыз санжырасы коңурат уругун мингич аттын түсүнө байланыштырса, андай аталып жүргөн бир эл кытай хроникаларында да эскерилген. Анда, VII к. орто ченинде түрктөрдүн (тукюе) түндүгү, кыргыздарга кошуна *Бюньма, Била, Йелочжи* деген көчмөн эл жашап, кымыз ичкен жана дайыма кыргыздар менен согушуп турган. Алардын мингич аты негизинен кула (орусча «саврасый») болгондуктан, мамлекети да ошол ат менен аталган¹. Н. Кюнереде ала-була (пестрый – «Бома»)². Бирок, бул аталыш адегенде кытай тилине, андан кайра орус тилине кандай абалда которулганы бизге белгисиз. Анткени, Де Гин, Клапрот, Шоттко таянган Н. Аристов муну «ала» (пегий – Po-ma) деп окуса³, казакча «коңыр» менен кыргызча «күрөң» орус тилинде бир эле «коричневый» болот. Кандай болгон күндө да кыргыздар менен аттын түсү менен аталган бир эл кошуна жашаган. Эң кызыгы, ушул эле маалыматтын түп нускасын (Цин Тан шу. Гл. 215Б, 46, 11-13-беттер) пайдаланган белгилүү адис А.Г. Малявкин «Бэйтин» деген топонимге түшүндүрмө берип жатып, Н. Бичурин кетирген маанилүү катаны көрсөтөт да, котормонун жаңы вариантын берет: «Дарыянын (Иле дегени) батышы Дулу кагандын кол алдында, анын чыгышындагы жерлер Делиши кагандын ээлигине өттү. Ушул мезгилден баштап батыш түрктөр (туцзюе) да эки мамлекетке бөлүндү. Дулу каган Цзухэ тоосунун батышына түндүк ордо деп аталган ордо орнотту (учредил ставку). **Бома, Цзегу** ж. б. көптөгөн мамлекеттер ага баш ийди»⁴. Дагы бир кызык жери, А.Г. Малявкин «бома» деген аталыштагы «бо» иероглифи «ала-була (пестрый), ала (пегий)», «бома» иероглифи кытай тилинде «ала (пятнистая) ат, өңү таза эмес ат» деген түшүнүк берет деп, андан ары «бома» этноними ошол эл өзүн атаган калькадан калышы мүмкүн экенин, тоосу да ала, аты да ала болгону үчүн түндүктөгү башка бир эл өз тоосун «Хелань» деп аташканын эскертет⁵. Демек, Дулу хан түзгөн мамлекетке кыргыздар (**Цзегу**) менен кошо аттын түсү менен аталган эл (**Бома**) да кирген. Албетте, аталган окумуштуулар (Н. Аристов, А. Малявкин, Г. Супруненко ж. б.) Балыкооздун санжырасы менен тааныш болбогону өтө өкүнүчтүү. Эң башкысы, жогоруда эскерилгендей мындай кошумча маалыматтар тарыхты терең изилдеп, аны кеңейтүүгө жардам берет.

Булардан тышкары санжырада: «...ай ааламды алган Аланча кан болгондо, 40 сан Крым болгону, ...кой үстүнө боз торгой жумурткалаганда, аты чуулу Атылакан «атын чыгарам» дегенде, эл оозундагы сөздөр» жана «...ичкенин шекер-чай кылган, кийгенин макмал-шай кылган, Жийделүүбайсын жайлаган, 19 уруулуу коңураттын көңүлдөрүн жай кылган, масакыт (массагет ?) менен искипке (скиф ?), угуздан чыккан берендер, кол баштаган нойондор. Ал берендин жайын айтайын. Самарканды куткарып, Отор шаарын

¹ Бичурин Н.Я. Аталган котормо. Т. 1. 358-б.

² Кюнере Н.В. Аталган эмгек. 52-54-беттер.

³ Аристов Н.А. Аталган эмгек. 150-б.

⁴ Малявкин А.Г. Танские хроники о... 323-б.

⁵ Малявкин А.Г. Аталган эмгек. 323-324-беттер.

салгандар. Угуз элин куткарган, Оторкандай берендер» деген сөздөр айтылат. Алардын көбүн дагы башка тарыхый жазма маалыматтар менен салыштырып, тактоого болот¹.

Андан ары «Орто Азия, Эдил, Жайык элдери ислам дини киргенче, арап, ерен (иран) маданияты, адабияты киргенче тынч, бир жакшы үч мамлекет болуп жаткан. Кой үстүн боз торгой жумурткалап жаткан эл болгон. ...Ташы бир нече жыл кандык кылып өлгөн. Ордуна Белеке кан болгон. Ошол убакта Мухаммеддин пайгамбар болуп калган кези экен» деген сөздөр менен уланат. Марвази мусулман динин кабыл алган түрктөр «түркмөндөр» деп аталып, алар менен ислам динин кабыл албагандардын ортолорунда катуу араздашуу пайда болгонун, кийин ислам динине киргендердин улам саны өсүп, акыры алар беркилерди сүргөнүн айтат². Жыйынтыгында бул жердеги элдер бири-бирин сүрүп отуруп, (сарылар – түркмөндөрдү, түркмөндөр – гуздарды), гуздар Кара деңиздин жээгине чейин жетет (м., азыркы дагестандык кумык, ж. б. тилдер – түрк тилиндеги кыпчак тил тобуна кирет). Булардан тышкары Чыгыш Түркстанда башчысы басмыл уруусунан сарылардын (шары) уруусу болуп, алар «исламдагы сүннөткө отургузуу адатынан» коркуп, качып кеткен³. С. Орозбаковдун вариантында «азирети Мухаммед Мустафадан кийин, 475 жылдан кийин түрк элинен, Түркстан жеринен Манас чыккан»⁴. В. Радлов жазып алган вариант боюнча Манас туулардын алдында Жакып хан «Чуңкур (Чуңкар)-Уя үстүндө, Алматынын оозунда (өсында), жердеп жаткан»⁵. Бул маалыматтар ислам дининин күч алышына байланыштуу кыргыз, ж.б. элдер акырындап Алтай, ж.б. тараптарга оой баштаганын далилдейт. Анткени, XI-XIII к. Орто Азияда жашаган кыргыздар жөнүндө маалыматтар дээрлик жокко эсе. Ал Караханид (840–1212-ж.)⁶, Кара кытай (1125–1218) мамлекетинин⁷ курулушу менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, санжыра кандайдыр бир дээңгелде байыркы кытай хроникасындагы кыргыздар тууралуу айрым маалыматтарды чечмелөөгө жардам берет. Мисалы, ага салыштыруу менен 1) «Хаминин батышы, Харашардын түндүгү, Ак-Тоонун жаны», 2) Модэ шаньюй басып алган Кыргыз мамлекети, 3) Б. з. ч. 50-40-ж. Чжичжи шаньюй басып алган усундардын батышындагы кыргыздар, 4) Саньго доорунан (220-280) мурун «Канцзюйдун түндүк-батышында» турган кыргыз ээлиги, 5) Кара-Тоого жакын жердеги кыргыздар сыйынган ибадаткана («K.m.jkath», «Микиджкет», «Мидичита»), 6) Дулу-хан ордосун Цзихэ тоосунун батышына көчүрүшү жана аны түндүктөгү **ордо** деп атап, ага кыргыздар менен коңураттардын (бома) кириши сыяктуу окуялар байыртадан бери кыргыздын Түндүк Тянь-Шанда өз алдынча ээлик түзүп, VII к. Иле менен Сыр-Дарыя ортосуна чоң мамлекет курууга жетишкенин көрсөтөт. Албетте, жогоруда каралган бир жагынан орчундуу, бир жагынан татаал

¹ Толугураак караңыз: Акылбеков А., Алымбеков Т. Балыкооздун санжырасы. Б., 2009.

² Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана... Т. 1. 393-б.

³ Кляшторный С.Г. Султанов Т.И. Казахстан; летопись... 134-б.

⁴ Манас энциклопедиясы. Б., 1995. 118-б.

⁵ Образцы народной литературы северных тюркских племен собраны В.В. Радловым. Ч. 5. Наречие дикокаменных киргизов. СПб. 1885. 1-б.

⁶ Кочнев Б.Д. Караханидский каганат. //Очерки по истории государственности Узбекистана. Таш., 2001.

⁷ Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья...

маселени изилдөөнү кыска убакытта аяктоо мүмкүн эмес. Макаланын башында эскертилгендей, бир гана изилдөөчү пайдаланып, ал чыгарган тыянакты ээрчибей, башка кошумча илимдерге салыштыруу методологиясы аркылуу аны дагы бир нече жолу тактап чыгуу зарыл. Ал илимдин жетишкендиги – өзүнө тийиштүү бардык маалыматтар толук, жетиштүү түрдө пайдалануу менен ишке ашууга тийиш. Кыргыз тарыхын окуп-үйрөнүүдө мындай оозеки булак акыры өз ордун табат деп ойлойбуз.